

Janez Rotar, Ljubljana

TRI ZNAČAJNA ROMANA
U JUGOSLOVENSKIM KNJIŽEVNOSTIMA
1957. GODINE

Godine 1957. izašla su i tri romana koja su u jugoslovenskim književnostima do danas ostala izuzetno značajna, inovativna i za modernu poetiku romana. Dok su dva od njih fabularno vezana za narodnu revoluciju, naime Lalićeva *Lelejska gora* i Kosmačev kratki roman *Balada o trobenti in oblaku*, treći, Desničino *Proljeća Ivana Galeba*, fabularno samo se mjestimice i neizravno dotiče problema revolucionarnog preobražaja modernog društva i društvenog uređenja. Međutim, osnovna tema prvog, drugog i trećeg romana označava preokupaciju pisaca koji pripadaju istoj generaciji, koji su doživljavali i doživljavaju čovjeka tridesetih i četrdesetih godina našega stoljeća, znači velike opće promjene koje preobražavaju ontološki položaj čovjeka uopće. Rođeni na početku stoljeća (Desnica 1905, Kosmač 1910, Lalić 1914) imaju, unatoč sasvim individualnim putovima osobnog oblikovanja, znakovite zajedničke poteze. Temeljna doživljajna odrednica, temeljno odazivanje na život teško bi se moglo unaprijed precizno označiti kao zajedničko, ali je svakako evidentna i objektivno prepoznatljiva literarna metoda kao rezultanta temeljnog doživljavanja svijeta i kao sredstvo njegova iskaza.

Jasno je da je sve ovo usko povezano s prirodom ta tri romana — pa i drugih djela ovih triju pisaca — prirodom njihova kazivanja te time i njihove suštine. Zajedničke osobitosti u njihovom odnosu prema čovjeku i životu uopće same su po sebi znakovite, i to stoga što potvrđuju srodnost, blizinu ili čak istovjetnost temeljne preokupacije: otkrivati čovjeka usamljenika u njegovu suočavanju sa samim sobom, u njegovu samotkrivanju i samospoznavanju, pri čemu se jasno odzrcaljuje i odnos sa sredinom, i to u historijski izuzetno izoštrenom tra-

janju. Sredina, njezina moć i njezin dublji smisao toliko će biti izričiti, ako pomislimo na različitosti i samosvojnosti životne osnove zahvaćene u pojedinom djelu. Ova osnova, data u fabularnoj podlozi prvog, drugog i trećeg romana, ostvaruje se u poetskoj prirodi djela, ali je bitan pri tome ontološki kontekst, njegov iskaz. I s ove i s literarno-kreativne strane, za individualni istup neke generacije značajno je kako pojedini pisac ostvaruje svoje djelo, što umjetnina donosi nova i što sama generacija pridonosi stanovitoj epohi kreativnih literarnih inovacija

Da je ovo pitanje ne samo značajno već i imanentno, potvrđuje okolnost da su sva tri pisca svoj tekst dotjerivala i doradivala. Desnica je novu redakciju *Proljeća* priopćio godine 1961, dok je Lalićeva upotpunjena *Lelejska gora* iz godine 1962, a Kosmačeva *Balada o trobenti in oblaku* iz godine 1964.¹ Pored same metode kazivanja koja iz osnove označava svaki od ova tri romana i koja je sama po sebi mjerilo inovativnosti, treba istodobno i jednako pažljivo motriti samu temu romanâ. Tema je u sva tri romana ista: borba čovjeka-individue za život — protiv smrti. Motivska (fabularna) konkretizacija teme ontološki i historijski je različita: kod Desnice omeđena na čovjekovo privatno življenje u »nespecifičnim« okolnostima, ali hipostazirana filozofskim aspektom; kod Lalića i Kosmača oslonjena je na »specifično« historijsko i revolucionarno autentično zbiivanje drugog svjetskog rata.

Univerzalnost teme sama po sebi nije vezana za njezinu historijsku oličenost, historijsku konkretizaciju i njenu autentičnost. Ako su Kosmač i Lalić roman omeđili u kratak historijski odsjek iz narodne revolucije, time univerzalnost iskaza još nije zajamčena. Desničin roman, mada zahvaća čovjeka iz vremena prije revolucije u njegovu zasebnom trajanju, napisan nakon revolucije te samim time u nekim temeljnim iskustvenim odrednicama pod njezinim utiskom, svojom prostornom i vremenskom neomeđenošću isto tako još ne postizava osnovu univerzalnosti. O univerzalnosti odlučuje iskaz cjelokupnog djela, uključujući dakako i temu i njenu motivsku, životnu konkretizaciju.

U sva tri romana osnovnu temu označava izraziti antitetički odnos života i smrti. Jasno je da se naša opća iskustvenost drugačije odnosi prema onoj motivskoj konkretizaciji takve teme koja je nama u recepcijskom toku bliža, prema kojoj se odnosimo iskustveno, gdje kao čitaoci prilikom primanja prototeksta, tj. autorova teksta, Lalićeve *Lelejske gore* ili Kosmačeve *Balade o trobenti in oblaku*, možemo djelotvornije, osobno podstaknuti, kreativno suoblikovati svoja vlastita proširenja autorova teksta, stvarati čitateljski metatekst. No, univerzal-

¹ Usp.: Helga Glušić, *Pripovedna proza Cirila Kosmača*, 1975, str. 93. i dalje.

Ista: *Spremna beseda Baladi*. Kondor, 1968, str. 133.

nost teme opet ne ovisi u tolikoj mjeri o iskustvenosti čitaoca što se tiče motivske konkretizacije teme, dakle iskustvene bliskosti fabularne strane autorova teksta, koliko o sveobuhvatnosti fabularne i pogotovu opće umjetničke realizacije s obzirom na otkrivanje čovjeka, na oblikovanje ontologije čovjeka u zahvaćenom trenutku, uključivši ili ne uključivši njezine korijene u osobnoj i u nacionalnoj prošlosti.

Dok je ontološka baza u Kosmačevu romanu, kao i u romanu Vladana Desnice, izrazitije svedena na subjekt u romanu i tako ograničena na glavnog junaka i njegovu osobnu povijest, dotle je u Lalićevu romanu preko središnjeg subjekta pomaknuta na minula stoljeća i proširuje se na etničku cjelinu kojoj Lado Tajović po mišljenju i po svemu bitnome pripada. Ali i Kosmač i Desnica ontološku dispoziciju proširuju, uvodeći u svoju prozu specifičnu diskurzivnost koja se u velikoj mjeri odnosi upravo na temu i na njezinu konkretnu ontološku dimenziju. Svojstveno razvijana diskurzivnost ujedno je bitna strukturalna, poetološka značajka kako Desničina tako i Kosmačeva romana. Međutim, stanovita diskurzivnost pojavljuje se i u Lalićevu romanu, ali je ona tješnje upućena ontološkim pitanjima crnogorskoga čovjeka u prošlosti i sadašnjosti. U tijesnoj vezi s fabularnim tokom polemički je usmjerena naspram tradicije i njezina konzervativnog tumačenja (*Nauk nasljeđa, Naselja i porijeklo stanovništva*), ali i naspram mita o crnogorskoj slobodarskoj, ratničkoj, borbenoj prošlosti, koji se prenosi u sklopu cjelokupnog etničkog nasljeđa.

Specifično razvijanje ontološkog toka iziskuje metodološki primjerene postupke i novine što se tiče samoga kazivanja kao bitne odrednice romana i njegove poetike. Prvoosobno kazivanje u cjelini označava *Lelejsku goru* i *Proljeća Ivana Galeba* te je time metodološki otvoren široki put subjektovu samoispovijedanju. Kosmačeva *Balada* je u tom pogledu složenija, kazivanje se razvija na više ravnina, na jednoj je pripovijedač izravno prisutan i suočava se s »baladom«, s pričom te njezinim nosiocima, određujući kontinuirano svoj odnos naspram nje. Stoga se zapravo na svim ravninama izrazito osjeća autorova i ne samo pripovjedačeva nazočnost. U sva tri romana susrećemo se, dakle, sa specifičnim vidovima autorove nazočnosti. Možda je poistovjećivanje pripovjedača, odnosno glavnog subjekta kako u *Lelejskoj gori* tako i u *Proljećima* metodološki riješeno čisto i dosljedno, ali je intimni suodnos ipak različit što je uvjetovano različitošću motivske, tj. fabularne konkretizacije te piščeva iskustvenog odnosa naspram nje. Mada nije moguće jednačiti Mihaila Lalića s Ladom Tajovićem, ipak je dopušteno govoriti o jednoj od mogućih autorovih samoidentifikacija, identifikacije odnosa naspram konkretne priče u sklopu motivike o narodnoj revoluciji. Pri tom se možemo pozivati na dvije okolnosti: Lalić je i u svojim ranijim djelima na motivima narodne revolucije oblikovao i iskazivao svoju identifikaciju, i to drugačije no u

Lelejskoj gori; dakle, Lalićeva literatura ne crpi prvenstveno iz imaginacije, već je zadojena izravnim doživljavanjem narodne revolucije i ličnim iskustvom, te je stoga osobni odnos neizbježno identifikacijske prirode, pri čemu sudjeluju kako izbor teme i njezine fabularne konkretizacije, a pogotovu sveukupna agiranja subjekata u njegovu literarnom djelu, što identifikaciju čini i autentičnom.

U Desnice je pitanje poistovjećivanja pripovjedača, odnosno središnjeg subjekta u *Proljećima*, te autora dosta složeno. Do složenosti vodi i nepravolinijska realizacija ovoga metodološkog načela, uvođenje diskurzivnosti, ravnine koju sačinjavaju sva ona poglavlja koja se svrstavaju uzastopce iza fabularno-razvojnih poglavlja da bi u konačnoj redakciji romana ovo izmjenjivanje poglavlja bilo izvedeno dosljedno.² Ipak su diskurzivna poglavlja jednako značajna za iskaz romana i za njegovu poetološku stranu. Za ovaj pristup nije, ne čini se beznačajnim što je pretežni dio diskurzivnih poglavlja posvećen upravo ontološkim pitanjima čovjeka umjetnika, čovjeka građanina XX vijeka, čovjeka kao socijalnog bića, čovjeka revolucionara te autonomnog čovjeka i njegova dvojnika, razumije se, u dubokoj povezanosti s temeljnom temom romana, igrom života i smrti. Stoga, i primjerenost racionalne metode oblikovanja i kazivanja, što označava *Proljeća Ivana Galeba* kao cjelinu, upućuje nas na pomisao da je autorova identifikacija ipak neuvjetna, sadržajna i ne toliko artistska u zahvaćenim nespecifičnim životnim okolnostima.

U Lalićevu romanu *Lelejska gora*, naprotiv, radi se o specifičnim okolnostima kojima je zahvaćena odnosno data igra života i smrti. Ima, doduše, jedna bitna zajednička odrednica koja obilježava kako Ivana Galeba tako i Lada Tajovića, a to je osamljenost, socijalna i osobito emocionalna osamljenost pa time i upućenost samome sebi, prepuštenost samome sebi. »U najtežim i najbitnijim trenucima čovjek je uvijek sam. Svoju osamljenost nosimo sobom kao svoju atmosferu... I na kraju krajeva, čovjeka i umire sam«, veli Desnica na kraju 65. poglavlja svojih *Proljeća!* Uprav aksiomatički se ova izreka odnosi na Kosmačeva Temnikara kao i na Lada Tajovića. Kosmač dodaje: »Vsak človek ima pravico, biti sam!« (III pogl. *Balade*). Ovakav položaj označava Lada Tajovića u romanu *Lelejska gora* i što se fabularne strane tiče i što se tiče ontološkog toka, toka koji se opire na cijelo Tajovićevo tumaranje, ili u *Baladi o trobenti in oblaku* na cijeli Temnikarov vijek od mladenačkih doživljaja sebe sama pa sve do osamljeničkog odlučivanja za samožrtvovanje, do anticipacije svoje smrti i do smrti same.

Ali čovjekova osamljenost, njezini poticaji za masovna i emocionalna agiranja, tijesno omeđuju motivsku razradu teme na fabularnoj ravnini, koju ujedno sputava i samo prvoosobno

² Usp.: J. Rotar: Misaoni i izražajni slojevi u strukturi *Proljeća Ivana Galeba* Vladana Desnice. — Izraz, XXXV, 2/1974, str. 155-176.

kazivanje. Pisac u tim okolnostima pored upotrebe prvoosobnoga kazivanja iznalazi specifične mogućnosti proširivanja radnje, pripovjedačke optike i obzorja. Desnica uvodi diskurzivnost, Kosmač takođe, usmjeravajući je u literarno-stvaralačke probleme, dok Lalić iznalazi specifičnu mogućnost, i to proširivanjem emocionalnog i misaonog agiranja junaka Tajovića na javi i u stanja njegova bunila, buncanja i vrućice. Ovako Lalić metodološki uvodi mogućnost koja prerasta poznati automatizam modernog romana stanjima podsvijesti. Dramatičnost subjektova, Tajovićevo agiranja, njegovog specifičnog psihološkog toka, mnogo je slikovitija u stanjima bunila te ujedno omogućuje primjereno nadovezivanje na realni opći fabularni tok *Lelejske gore*; zbližavajući stanja na javi i stanja u bunilu spretno odstranjuje fizičku granicu između jednoga i drugoga što je upravo specifična značajka *Lelejske gore*.

Agiranja u bunilu i subjektova stanja u njemu imaju u Lalićevu romanu posebno značenje u pobjeđivanju vremenskih granica koje sadašnjost dijele od prošlosti čime se povezuje ontološki tok i jača njegov udio, proširuje se na vremena prije Tajovićeve priče i njegova trajanja, dakle na vremena etnosa kojemu Tajović pripada. Ovo je za razvijanje ontološkog toka te njegove historijske dimenzije osobito značajno. Česta vraćanja u specifičnosti socijalnog življenja te time ontologije etnosa u historijskoj kontinuiteti cjelovito hipostaziraju piščevo viđenje narodne revolucije te idejni nazivnik borbe života i smrti, igre života i smrti u gori Lelejskoj, to jest u crnogorskom narodu. Lalić je jedan od malobrojnih pisaca što obrađuju motive narodne revolucije koji temu ne omeđuje u njezine četiri historijske godine, već je ontološki u odlučujućoj mjeri hipostazira borbenom slobodarskom tradicijom etnosa što se šire sredine tiče, dok odluku i istrajnost Lada Tajovića samo djelimično hipostazira proleterskom idejom i idejom klasne borbe.

Lalić ovako u *Lelejskog gori* može nanovo pristupiti i onoj tragičnoj strani narodne revolucije koju označava teška riječ — bratoubilaštvo. Ne prilazi mu više shematizirano, ne prikazuje odnosno ne opravdava ga revolucijom kao načelom i kao historijski opravdanim činom pa ni samom klasnom borbom kao sakrosanktnim i nepoštednim revolucionarnim činom. Naprotiv, svjestan da čovjek ne živi izvan prostora i vremena, svjestan temeljnih odrednica ontologije crnogorskog etnosa, a to je upravo i nasljeđe, svijestan svega toga Lalić bratoubilaštvo u *Lelejskog gori* tumači šire i u kontinuiteti historijskog razvoja i nasljeđa, osobito osvetništva. Da borba nije ovako produbljeno hipostazirana samom ontologijom etnosa, moglo bi se pomisliti na stanovitu hipotetičnost, na opravdavanje tamne strane svake pa i ove revolucije u *Lelejskog gori*. Međutim, takvu mogućnost tumačenja isključuju još dvije značajke, dvije kategorije *Lelejske gore*.

Prva je unutarnja povezanost kako fabularnog toka *Lelejske gore* tako i zbivanja u stanjima subjektova bunila. Ona je, naime, više ostvarena tokom subjektova samootkrivanja i samospoznavanja nego pak linearnim fabularnim razvojem koji je često isprekidan upravo stanjima bunila. Jedinstvo je, dakle, postignuto jačinom psihološkog toka i njegovom ispovjednom sadržinom, Ladovim samootkrivanjem i samospoznavanjem, i to ne samo i ne toliko s obzirom na osobne preokupacije koliko i s obzirom na ontologiju etnosa kome pripada. »Ništa mi drugo ne ostaje do da čekam i sanjarim, a pri tome i da se tješim: to što sanjamo, ne dolazi iz nepostojanja, niti se gubi bez dejstva i traga« (izd. Nolit-Pobjeda, 1983, 210).

Tok samoprepoznavanja i samootkrivanja, kako na javi tako i u bunilu, značajka je novog psihološkog romana. Tumaranje, fizičko tumaranje u bespuću osnovna je psihološka odrednica i metodološka podloga subjektova unutarnjeg procesa od Crnjanskoga, od *Dnevnika o Čarnojeviću* i od *Seoba* dalje. »Pošao sam da tumaram — gore i dolje, svejedno je — samo da više o njemu ne mislim« (372), ali zato misli Tajović toliko intenzivnije za sebe i o sebi. Tumaranje subjekta je matica njegova samootkrivanja i samoprepoznavanja. Lalić tu uključuje i postupak suočavanja s dvojnikom Đavolom (fantazmagorijska mogućnost poznata i u Desničinih *Proljećima!*). Najznačajnije su unutarnje dimenzije u kojima korespondiraju nekadašnja stanja sa sadašnjima u revoluciji, npr. »oseka revolucije«, kriza i stagnacija pokreta, nenaklonost te otpadanje stanovništva, gubitak smjerokaza u pokretu, »da brže tamanite jedni druge« (285), pojava personalnih neslaganja...

Istina, tok samootkrivanja i samoprepoznavanja ima u Lalića i fabulativna obilježja, za razliku od diskurzivnih dijelova i poglavlja u Desničinih *Proljećima*. Ovo je uvjetovano literarno stvaralačkim temperamentom Lalića, njegovim fabulatorskim sposobnostima i metodom kazivanja. Drugim riječima, unatoč sklonosti fabuliranju pa i razvijanju vanjske fabularnosti, Laliću je uspjelo intenzivno razvijati psihološki tok, pomaknuti ga na mjesto prevladavajuće kategorije romana i na taj način u cijelosti a osobito i u detaljima pratiti i razvijati subjektovo, Tajovićevo, samootkrivanje i samoprepoznavanje koje je po svojim psihološkim osobinama odbrana od kakvegod teznosti. Usmjereno u prepoznavanje uloge i značaja tradicije i nasljeđa u zadnja dva stoljeća daje odgovore i na pitanja, čak i najteža, najtamnija pitanja vezana za narodnu revoluciju, za podijeljenost naroda i za njezine uzroke i tragične posljedice.

Vezivanje prvina narodne revolucije za etničku tradiciju i prevladavajuća usmjerenost iz fabularnosti u subjektovo samootkrivanje i samoprepoznavanje čine ovaj Lalićev roman u kompleksu proze o narodnoj revoluciji izuzetnim, slobodnim svake teznosti i shematičnosti.

Drugu kategorijalnu pojavu, kojom pisac odlučujuće pre-rasta mogućnosti teznoga tumačenja, treba otkrivati u kritičkom i dijalektičkom piščevu odnosu spram historijske motivske konkretizacije teme, pri čemu se ispoljavaju svojstvene anticipacije kasnijih kritičkih stavova unutar same doktrine na raniju praksu međunarodnog komunističkog pokreta i organizacije. Koliko bi ovo moglo imati prizvuk anahronizma odnosno pojavljivanja »a n t e l i t e r a m« (apostrofiranje stanovitih staljinističkih pojava u priči koja se odnosi na 1942. godinu!), psihološki su, pak, krajnje ubjedljive Tajovićeve sumnje, njegov skeptički kritičizam kao prirodna pratilja »vuka samotnika«. I opet je tu historijska poruka odnosno ontologija etnosa i čovjeka općenito, koja Tajovića uvjerava da se čovjekova priroda ne mijenja: »To je često među susjedima — upizme se jedan drugome, nagomilavaju sitne zlobe i podvale, ratuju iza tih zidova i htjeli bi da sve druge u taj rat uvuku...« (151) Dakle, kao u ranija vremena kada je silnik »jednima kuće palio, a drugima glavarstva davao, da zavadi, da lakše vlada. Sve slomljeno i zavađeno, popaljeno, ojađeno — jedva se našlo desetak ljudi da se odupre« (305).

Kroz čitavo djelo moguće je u Tajovićevu samoprepoznavanju pratiti sloj koji implicira odnos spram doktrine revolucije, mada je manje razvijen i manje organski no li sloj tradicije koja je u mnogome pričina stanja godine 1942. Odnos prema doktrini ima svojstveni razvoj. »Ne znam ko te tim snom usrećio. Ne možeš mu zamjeriti što je to učinio. Naprotiv, treba da mu zahvališ, jer pored svega, kad se razmisli — nema veće sreće od te na svijetu« (298). Koliko je kataklizma teža i bliža, koliko Tajovića više ugrožava smrt, toliko se crv sumnje i dvojbe jača, i to sumnje upravo u čovjeka, poradi njegove nepromijenljive prirode. I ubuduće će ostati sve po starom: »Neki će obući nove čakšire, a onda će ga upecati ljepotice p a r l e z - v o u s f r a n ç a i s i zaposliće ga da im nabavlja papire za kupovinu novih krpa i đinđuva. Zaposliće ga tom nabavkom da zaboravi šta je mislio dokle stigne gdje nije htio. Pa trgovci, pa advokati i špekulanti — kakva je to strašna šuma i močvara s puzavcima! Izviraće gdje je izviralo i gradiće se gdje je i prije bilo bogato, a sve ostalo ostaće isto, negdje i gore: šume i kiše, tuga i mrak, glad i pljačka, a ova ovdje Lelejska gora pusta kao prije — njoj se vrijeme ne mijenja« (340).

Ovaj sloj i njegov univerzalni iskaz izrazito je prisutan. Ovakve kao i druge kritičke anticipacije sudbine revolucije date su psihološki uvjerljivo, kao rezultat procesa samoprepoznavanja u stanjima napuštena pa stoga i samoživa čovjeka koji borbu za vlastiti opstanak može uopćavati, prenositi je na opće relacije revolucije i njezine doktrine. U svome procesu samoprepoznavanja i Desničin Ivan Galeb dolazi do nekih anticipacija, a najbliža ovima u *Lelejskoj gori* svakako je ona u 44. poglavlju koja se odnosi na fašizoidne sklonosti Ivana Glavana: »Nije ni

malo isključeno da ćemo jednoga dana vidjeti našega Ivana marširati u tko zna kakvoj uniformi /.../ pretvoriti se u štogod nevjerojatnoga i nezamislivoga, od militantnog vjernika pa do upravnika nekog koncentracijskog logora!« U Tajovićevu kao i u Galebovu psihološkom toku odlučujuće mjesto pripada ipak ontologiji, otkrivanju čovjekove suštine.

Psihološki tok *Lelejske gore*, subjektovo samootkrivanje i samoprepoznavanje izvedeni su dakle specifično, ne putem asocijacija kao automatskih, »mehaničkih« začetnika stanovite etape u subjektovu unutarnjem procesu već izmjenjivanjem realnoga junakova stanja i njegovih stanja u bunilu. Ovo ima i svoj dublji idejni smisao. Na samome kraju romana realno stanje osamljene i nemoćne trojice boraca prirodno prelazi u bunilo i tlapnju, u tapkanje na mjestu, u tumaranje na bespuću. I u toj atmosferi dolaze riječi: »Jeste, put je, stari, onaj kojim su često odlazili u zbjegove i vraćali se s dogovora da se dignu na oružje. Sam se prikrao i ćutke se ponudio da nas odvede« (575). Roman završava dakle otvoreno ali perspektiva nije izvjesna. Nije li u citiranim riječima skepsa, gorka ironija vraćanja na staro i toliko puta ponovljeno: zbjegovi, dogovaranja, oružje, iz stoljeća u stoljeće. A pokazalo se, kakvo je bilo to trajanje. U svakom slučaju, poanta je bez optimističke deklarativnosti, kakvu su neki vidjeli. I dobro je da je tako. »Sam se prikrao i ćutke se ponudio da nas odvede. Skoro se umiljava oko nogu, žut, mokar, ispalih rebara od vjernosti, kao pseto koje je dugo lutalo i uzalud tražilo ljude. Pomilovah ga, dođe mi da ga poljubim — jer on je najbliži naš ovdje i ostaće poslije nas da se odupire još neko vrijeme« (575). Je li to daleko od samoironije koja prati Tajovića na mukotrpnim tumaranjima i agoničkim tlapnjama? Jest samoironija, ali prkosna i oživljujuća.

Kako univerzalnost teme nije omeđena fabulom u konkretno historijske godine, već se proteže u prošlost, značajna uloga ovdje pripada nasljeđu. Nasljeđe je snaga koja može čovjeka sputavati ali i moć koja mu daje podstreka da ide dalje, da se oslobodi svoje nasljedne determiniranosti pa tako i zbjegova te vraćanja. Uz bok ovakve mogućnosti univerzalizacija iskaza *Lelejske gore* pojavljuje se pored etničke određenosti čovjeka u ovoj sredini i elementarni čovjekov položaj, antropološki elementarni položaj u okviru kozmosa gdje antropocentrizam gubi svoje svemoćno, autonomno značenje.

Čovjek u bespuću, osamljeni čovjek u krilu prirode u Lalićevu romanu ne određuje i ne mjeri vrijeme satom (kao što Tajović sam primjećuje), vremenski se vlada prema nebesnim stranama, suncu, zvijezdama. Koliko ova okolnost s jedne strane ukazuje na sićušnost ljudskog bitka i njegovu nemoć, u većoj mjeri ga, naprotiv, intimno povezuje s prirodom kao elementarnim i iskonskim spojem čovjeka i življenja uopće. Čovjek, Lado Tajović u osobnoj kao i u sveopćoj kataklizmi takvu svoju povezanost i unutarnju zavisnost osjeća intenzivnije nego inače,

u nespecifičnim životnim okolnostima. (Nije neobično, ilustracije radi, što slična determiniranost prati i Pavla Isakovića u prostranoj pustoj Ukrajini i njezinu bespuću. Ovaj fenomen javlja se u Crnjanskoga od samoga početka stvaranja, počev sa *Sumatrom*, *Dnevnikom o Čarnojeviću*, a i u *Seobama* zadržava svoje primarno značenje).

U ovakvim elementarnim odnosima ljudski bitak do kraja proživljeno i do suštine istinski osjeća smisao svoga ustrajanja, svojih žrtava, svojih mogućnosti i snage svojih nazora: »Kad bijemo, ubijamo i ginemo — činimo to za komunizam, najzanosniju mješavinu nade i smisla« (560), govori sebi Lado Tajović. Otkrivajući svoj odnos prema ideji revolucije, junak *Lelejske gore* razmišlja o sudbini osamljenih revolucionara i nespremnosti da se povuku: »Izabrali smo da dajemo i gubimo dok sami sebe izgubimo u gunguli, postajući, kao prije, bezimeni dio /.../« (560). Svijest o samožrtvovanju nema fatalističkih korijena, ona je plod dubljeg doživljavanja revolucije i njezina smisla.

U ovoj kategoriji — kozmos i čovjek u bespuću, prepušten samome sebi i upućen svome unutarnjem procesu samootkrivanja i samoprepoznavanja — pisac uključuje i junakov susret s idejom ljudske žrtve, najteže žrtve, a to je samožrtvovanje. Upravo na tom ključnom problemu ontologije revolucije izrazita je podudarnost između Kosmačeve *Balade* i Lalićeve *Lelejske gore*. Temnikar se odlučuje za čin samožrtvovanja za spas određene ljudske skupine, ranjenika, ali na temelju svoga samoprepoznavanja i otkrivanja ontologije čovjeka. U samrtinom bunilu doživljuje prirodu elementarno, kao svoj pravi dom, doživljuje sve svoje najdraže: brdo Brezu i sjenokošu, te neprežaljenu nekadašnju svoju djevojku,³ dakle sve ono što mu je najmilije i najbliže.

Ne iznenađuje što se između *Lelejske gore* i *Balade o trobenti in oblaku* ispoljava još jedna znakovita podudarnost na crti odnosa čovjek — priroda. Lalić i Kosmač upotrebljavaju starovremeno, ruralno toponimijsko označavanje; imenima ledinâ (slov.: »ledinska imena«) označava mjesta, predjele, brda pa i samu planinu. Ovo drevno, iskonsko nazivlje kao da sa svoje strane označava čovjekovu borbu za život i slobodno življenje nasuprot kojekakvom otuđivanju, pa tako i otuđivanju upravnim, političko-administrativnim nazivljem. U širokom prostoru epskoga teksta Lalić doduše ne izbjegava političko-geografske nazive, ali čini to u predjelima subjekta trajanja unutar vremenskih granica samootkrivanja i samoprepoznavanja gdje se pojavljuju gotovo isključivo ruralni, necivilizacijski nazivi. Kosmač pak u čitavoj *Baladi o trobenti in oblaku* upotrebljava isključivo ledinske nazive, nema nijednoga geopolitičkog

³ Uz Tajovića i Temnikara, u njihovoj osamljenosti, potvrđuje se misao filozofa I. Kanta: „Erst Mann und Weib zusammen machen den Menschen aus.“

i administrativnog. Nesumnjivo i u *Lelejskoj gori* i u *Baladi* ova odrednica izražava, podupire univerzalnost čovjekova autonomnog odlučivanja, čovjekova boja za dobro i za život nasuprot zla i smrti, čovjekove trajne, neotuđene, svjesne životne obaveze, posljedice prirodnog čovjekovog življenja, življenja po ljudskoj mjeri. To je sudbina i to je dug čovjeka u kojoj god ljudskoj sredini. Ta je sredina u *Lelejskoj gori* i u *Baladi o trobenti in oblaku* sasvim konkretna, crnogorska odnosno slovenačka, kao što su i oba romana i opreke življenja i života u njima sasvim jasno određene, neuopćene. Dakle, u konkretnoj sredini čovjek mora sam odlučivati, prihvatiti žrtvu. Samome sebi je prepušten, oslanja se jedino na svoju vlastitu prošlost, u življenju prema ljudskoj mjeri, ali ipak sam samcat. Ovo označava Lada Tajovića, to je i Temnikarova sudbina neotuđivi čin njegove čovječnosti koju kroz dugotrajni i teški proces otkriva i saznanje sam. U tome i jest univerzalnost teme o borbi života i smrti, dobra i zla.

U takvom sagledavanju otkriva se i pokazuje također ona tragična strana borbe i revolucije koju je najteže imenovati, a to je bratoubilaštvo. Dato je u svojim specifičnim odrednicama, kao neizbježna tamna strana borbe na život i smrt. Pokazuje se i kao tragično nasljeđe i kao fenomen vezan za iskonsku ljudsku prirodu, čovjekov boj za opstanak. Bratoubilaštvo je zahvaćeno i dato u *Lelejskoj gori* mimo i izvan doktrinarne polarizacije, skoro i mimo pripadnosnog, ideološkog, a zato toliko više etničkog određenja. Ako je drukčije vrednosno označavanje prevladavalo u samoj borbi i pogotovu u njezinoj doktrini, sada, godine 1957., u umjetničkoj sublimaciji dato je neshematizirano, s naglaskom njegove tragične strane. Ličnost, u postupnom samootkrivanju i spoznavanju svoga odnosa prema svemu onome što određuje njegov položaj, otkriva konkretnu pa i širu historijsku uvjetovanost ove tragične strane revolucije. U postupku subjektova samootkrivanja svakako ima pri tom značajnu ulogu i svojstveni skepticizam.

Skepticizam individue pomaže otkrivati istinu o ljudskoj sredini za koju je subjekt vezan. »Svi su moji, drugih nema. Od zemlje i vode žive, a ne od praznih priča. Više vole panjok danas neko kolhoz i slobodu prekosjutra« (293). Ovakva Tajovićeva saznanja rađaju se u otkrivanju prošlosti i u uspoređivanju sa suvremenosti pri čemu mu se nameće misao da mogu i sadašnja ljudska nastojanja ostati nešto relativno: »Izviraće gdje je izviralo i gradiće se gdje je i prije bilo bogato, a sve ostalo ostaće isto, negdje i gore: šume i kiše, tuga i mrak, glad i pljačka, a ova ovdje Lelejska gora pusta kao prije — njoj se vrijeme ne mijenja . . . « (340). Antropološke odrednice čovjekova stanja i položaja bile su i ostaju u biti nepromijenjene. Socijalne konstante ne mijenja ni XX vijek sa svojim revolucijama. S ove perspektive su i žrtve bratoubilačkog rata drukčije sagledavane i drukčije prepoznatljive no u slučaju kada

pisac ne bi bio i autentični svjedok i sudionik revolucije. Lado Tajović veli o sebi: »Potreban mi je takav jedan što nikoga ne štedi i ne zna za milost. Nadao sam se da ću ga u sebi naći kad mi prekupi. Nađem ga ponekad, ali to ne traje dugo: istroši snagu u maštanju, zamori se i opitomi, počne da se kajе i odlaže, omekša i rastopi se. Umjesto da nešto stvarno učini, što bi moglo da zastraši — on izmišlja posljedice« /.../ (365).

Kriticizam samorefleksije usmjeren je kako u sadašnjost tako i u prošla vremena. Na ovakvoj osnovi objašnjavaju se 'deobe' u pokretu iz šireg etničkog i biološkog viđenja: »Orao tamani svoj podmladak po pećinama i zec davi svoje potomstvo čim ga nađe bez zaštite, zmija traži rupu, mečka duplju, a glavari sputnih dolinskih naselja traže skute skadarskog vezira ili talijanskog guvernera — da mu se poklone, da se zakunu, da izmame čohu i dukate za crne dane što dolaze« (427). U samanalizi Lada Tajovića dolazi Lalić do specifičnog kritički korektivnog osvjetljavanja prošlosti, do stanovite korekcije nacionalnog mita o slobodarskoj nepomućenoj crnogorskoj prošlosti, nesuzanjstvu i prkošenju tuđinu i porobljivaču. Dolazi, dakle, do sličnog položaja kakav označava i Crnjanski u otkrivanju i označavanju najamničkog odnosa Vuka Isakovića i Srbâ u austrijskoj monduri.

Vuk i Lado Tajović dolaze do svojih kritičkih refleksija u dugotrajnom i mukotrpnom tumananju po bespuću i u nedoumici što se daljega razvoja tiče. Otkrića Lalićeva literarnog junaka imaju ujedno, ako ne i prvenstveno, upravo tu ulogu da objasne podijeljenost naroda u uvjetima narodne revolucije, u novoj okupaciji i novoj biološkoj ugroženosti, kada se svi historijski tereti što označavaju crnogorsku povijest javljaju iznova. Njegoševska dilema ostaje prisutna i u najnovije vrijeme. M o t t a pojedinim dijelovima romana imaju svoj duboki tematski smisao a i ujedno označavaju historijsku neomeđenost sudbonosne 1942. godine, neomeđenost kako prema prošlosti tako i naspram budućnosti.

Napokon, Lalićeva *Lelejska gora* obogaćena je i snagom one univerzalnosti koja omogućuje svakoj novoj generaciji čitalaca da može ostvarivati svoje vlastito čitanje, svoje vlastito otkrivanje i prepoznavanje iskaza. Ovu mogućnost želio je iskoristiti i autor ovih redaka.

Janez Rotar, Ljubljana

TRIJE ZNAČILNI ROMANI
V JUGOSLOVANSKIH KNJIŽEVNOSTIH
LETA 1957

Povzetek

V jugoslovanskih književnostih so leta 1957 izšli tudi trije romani (M. Lalić, *Lelejska gora*, V. Desnica *Proljeća Ivana Galeba*, C. Kosmač, *Balada o trobenti in oblaku*), ki prinašajo pomembne novine v romaneskno literaturo in v poetiko romana z motiviko ljudske revolucije. V vseh treh je ista tema (boj človeka individua za življenje, proti smrti), motivno-fabulativno sta dva oprta na ljudsko revolucijo, Desničine Pomladi pa na nespecifično trajanje glavnega junaka v bolnišnici. Samemu sebi prepuščen junak se v vseh treh tekstih posveča intenzivnemu samoodkrivanju in samospoznavanju, ki v dveh primerih (Desnica, Kosmač) poteka tako v psihološkem toku fabularne ravnine romana kot v sproti vključujočih se diskurzivnih delih teksta, pri Laliću pa je psihološki tok z zajetim procesom subjektovega samoodkrivanja in samospoznavanja povezan pretežno s fabularno ravnino. Ta je tu dvojna, poteka v obdobjih junakove realne zavesti in pa v njegovih epizodnih obdobjih blodenj in podzavesti.

Smisel samoodkrivanja in samospoznavanja v vseh treh primerih je izrazito ontološke narave, pri Laliću se posveča tako posamezniku v revoluciji kot njegovemu etničnemu okolju, ob katerem je zajeta tudi večja zgodovinska razsežnost; pri Kosmaču se oblikuje ob individuu in za utemeljitev njegovega tragičnega samožrtvovanja; pri Desnici pa se tesneje osredišča k modernemu eksistencialnemu pojmovanju človeka, k modernemu pojmovanju umetnosti in zlasti književnosti. Posebno pri Laliću, ki je že poprej v nekaj romanih in novelah obravnaval motiviko ljudske revolucije, in sicer predvsem na fabularni ravnini in z vidno shematiziranim pristopom, je z romanom *Lelejska gora* doseženo novo specifično videnje ljudske revolucije. V Lalićevi upodobitvi sta pomembni dve novi okoliščini: ljudska revolucija se bolj kot razredni boj kaže kot etapa v stoletnem boju črnogorskega naroda za samostojnost in za svobodo; v slehernem obdobju je kot temna stran boja bratomorstvo, povezano z imperativom maščevanja (osvete). Ontološka ravnina pojasnjuje ta pojav tudi za revolucijo; z implicirano njeno relativizacijo posredno prikazuje bratomorstvo z njeno tragično naravo, ki nima katargičnega ekvivalenta.

Janez Rotar, Ljubljana

THE SPECIFIC NOVELS
IN YUGOSLAV LITERATURES
IN 1957

Summary

In 1957, in Yugoslav literatures among the others, three new novels appeared. They bring some new and important characteristics to this field of the literature and to the poetics of the novels written about people's revolution. They are dealing with the same phenomenon, with the fight of an individual for his own life against the death. Two of them are written on the basis of the people's revolution, the third one *Desnica's Spring*, is based on the hospitalization of a lonely individual. During the healing, he is occupied with the intensive processes of selfidentification and selfexploring. These processes in two cases (*Desnica*, *Kosmač*) take their course in the psychologic flow of the fabulative level of the story and in those parts of the text, where discursive interpolations take their place. In Lalić's text this psychologic flow, including individual's selfexploring and selfidentification, is linked with the fabulative level. This one is doubled, it's taking place in the conscious meditations of the hero as well as in his episodically appearing lunatics and unconscious. The sense of selfexploring and selfidentification is in all mentioned novels of the ontologic nature. In Lalić's text it's dedicated to an individual in the revolution and to his ethnical surrounding, in which the historic dimension is included. In *Kosmač's* novel it is created following the individual's fate and determination of his tragical selfsacrifice. In *Desnica's* novel the sense of the mentioned processes is concentrated on the existential sense of modern human being, on modern art and on the literature. Especially Lalić, who has already written some novels and short stories about the revolution with the fabulative level and very simple access, has reached a new specific view on the people's revolution in his novel *Lelejska gora* (*The Groan Mountain*). Two new facts appeared in his text. The people's revolution is more than a class confrontation, it is also an episode in the centuries long fight of Montenegrin people for freedom and independence. During this fight, in all its episodes, the fratricide connected with the imperative of the revenge is always the dark side of the history. The ontological level explains the mentioned phenomenon during the revolution. Including the implicated relativisation of the revolution it is shown, that the fratricide with its tragic nature has no cathartic equivalent.

